

Idaliana KACZOR

Uniwersytet Łódzki

PARENTALIA, LEMURIA, LARENTALIA, COMPITALIA, MUNDUS PATET – CEREMONIE KU CZCI ZMARŁYCH W RZYMSKIM SYSTEMIE WIERZEŃ

PARENTALIA, LEMURIA, LARENTALIA, COMPITALIA,
MUNDUS PATET – CEREMONIES
IN HONOUR OF THE DEAD
IN THE ROMAN SYSTEM OF BELIEFS

The ceremonies in honour of the dead – Parentalia, Lemuria, Larentalia, Compitalia, mundus patet – corresponded with the spiritual needs of the Romans. The purpose of the religious event recorded in the *fasti* usually resulted from its placing at a specific moment of the religious year, which was of great significance to the sacral community. A religious intuition in the Romans gave ground to the combination of official ceremonies in the honour of ancestors with important agricultural dates i.e. defined periods for the evaluation of time and space, which, often, accepted the form of apotropaic festivities with magical rituals. Often, the ceremonies of the turn of the year guaranteed human and animal fecundity as well as vegetative fertility.

Keywords: ancient Roman religion, human sacrifice, Roman religious festivities, Roman religious rites, ancient magic

Uroczystości sakralne ku czci zmarłych przodków są jedną z grup ceremonii powszechnych czyli pojawiających się w wierzeniach religijnych społeczności wielu rozmaitych i oddalonych od siebie kultur. Zróżnicowanie praktyk religijnych w pojmowaniu i praktykowaniu ceremonii sakralnych honorujących dusze zmarłych jest dla tych wspólnot wyraźnie zauważalne, ale wiara w istnienia odmiennie zwaloryzowanych stref sakralnych, przypisanych żywym i zmarłym oraz w okresowe przenikanie tych dwóch stref jest zjawiskiem dla nich praktycznie uniwersalnym i trwałym (Burkert 2006: 18). Prerogatywa świętości, kóra przy-

sługuje zmarłym, stale determinuje także relacje pomiędzy żyjącymi i zmarłymi członkami wspólnoty. Stają się one przepełnione strachem przed tym, co nieuchronne i ciężkie wobec tego, co nieznanne¹.

Rozmieszczenie świąt ku czci zmarłych w rocznym cyklu uroczystości sakralnych Rzymian

Kult zmarłych przodków, uznanych za istoty boskie był dla Rzymian naczyniem sakralnym, ściśle powiązany z obowiązkami religijnymi, które spoczywają przede wszystkim na przedstawicielach wspólnoty rodzinnej: *Sacra privata perpetua manento. Deorum Manium iura sancta sunt. <Huma>nos leto datos divos habento*². Ceremonie prywatne skupione wokół obrzędów pogrzebowych i corocznym wspomnieniem okresu żałoby³, uzupełniały święta rozmieszczone w rocznym cyklu uroczystości publicznych. W systemie sakralnym starożytnych Rzymian pojawia się kilka uroczystości religijnych, o rozbudowanym scenariuszu obrzędowym, kultywujących pamięć i cześć zmarłych: lutowe *Parentalia*, *ex nomine* uroczystość ofiarna dla zmarłych przodków (czasownik *parentare* oznacza 'złożyć ofiarę dla zmarłych, pierwotnie rodziców, krewnych')⁴, majowe *Lemuria*, odwołujące się w nazwie do pewnej kategorii dusz o niepokojącej, wręcz negatywnej hierofanii (*Lemures*⁵) (Por-

¹ Widengren 2008: 402. Cf. „Tak więc uczucia, które opanowują człowieka w związku ze śmiercią innego człowieka są w najwyższym stopniu ambiwalentne. Strach przed zmarłym jest równoważony przez miłość i oddanie, jakie odczuwało się do zmarłego za jego życia. Jednocześnie reakcja strachu stwarza miejsce dla silnej domieszki czci, która w pewnych warunkach rozwija się do postaci kultu religijnego” (Widengren 2008: 406).

² Cic. *Leg. II* 22: „Niechaj zawsze istnieją prywatne ofiary. Krewnych śmierci oddanych należy uznać za bóstwa” (Żółtowska 1999). Cf. *Lucr. Rer. Nat. III* 51–53: [...] *et quo cumque tamen miseri venere parentant / et nigras mactant pecudes et manibus divis inferias mittunt* [...]. „I, dokądkolwiek przybędą oddają cześć swoim zmarłym, / Mordują czarne bydła i niosą bezkrwawe dary / W ofierze czcigodnym manom [...]” (Żurek 1994).

³ Uroczystości te Festus (p. 348 L.) określa jako *dies denecales: Privatae feriae vocantur sacrorum propriorum, velut [...] dies [...] denecales*.

⁴ Cf. Plezia 1999: 30.

⁵ *Porph. Ep. II* 2, 4: *Nocturnos[i] lemores. Umbras vagantes hominum ante diem mortuorum, et ideo metuendas. Et putant lemores esse dictos quasi Remulos a Remo, cuius occisi umbras frater Romulus cum placare vellet, Lemuria instituit, id est Parentalia, quae mense Maio per triduum celebrari solent, ante additum anno mensem Februarium*. „Nocne lemury – to, jak sądzą ludzie, błakające się przed dniem zadusznym cienie zmarłych i dlatego budzą strach. Powszechnie uważa się, że nazwa ‘lemury’ wywodzi się z formy ‘remury’, a ta pochodzi od imienia Remusa. Romulus, jego brat, chcąc przebłagać duszę zabitego [Remusa – I. K.] ustanowił Lemuria czyli Parentalia, które, jak jest w zwyczaju, obchodzono przez trzy dni w maju, zanim jeszcze dodano do kalendarza miesiąc luty”. Przekłady tekstów źródłowych bez wskazania tłumacza są mojego autorstwa. Oprócz dwóch kolektywnych określeń dusz zmarłych – *Manes* i *Lemures* – Rzymianie posługiwali się także trzecim takim określeniem – *Larvae*. Ich konotacje ze światem zmarłych potwierdzają źródła literackie: Festus (p. 255–256 L.): *Manias autem (sc. dicunt), quas nutrices*

te 1985: 168), grudniowe święto ku czci Akki Larencji, które miało charakter *parentatio*, co potwierdza treść oficjalnej noty w sakralnych fasti, *Compitalia*, ceremonia przeznaczona dla Larów o przydomku *Compitales* (*vel Viales*)⁶ i ich matki o imieniu *Mania*, etymologicznie konwenującym z określeniem dusz zmarłych – *Manes*⁷ oraz rytuał zwany *mundus patet*. Najistotniejszym źródłem dla odtworzenia prymarnej idei sakralnej ceremonii jest oficjalny kalendarz religijny *fasti*⁸. Trzy ceremonie – *Parentalia*⁹ (z wyróżnionym ostatnim dniem o osobnej nazwie *Feralia*)¹⁰, *Lemuria*¹¹ i *Larentalia*¹² – należą do kategorii świąt o ustalonej i wskazanej w religijnym ka-

minitentur parvulis pueris esse Larvas, id est Manes [...] *Mania est eorum avia materve*. „Manie, którymi piastunki straszą małe dzieci są, jak mówią, Larwami, to znaczy Manami ... Mania jest ich babką albo matką”. Cf. Var. *Ant. Rer. Div.*, fr. 209: [...] *antiquorum sententias sequens Larvas esse (dicit) Lares, quasi quosdam genios et functorum animas mortuorum*. „Podążając za zdaniem starożytnych [sc. Rzymian, Warron – I. K.] twierdzi, że Larwy są Larami czyli jakimiś Geniuszami dusz pochowanych zmarłych”. Czasownik *fungari* ma również znaczenie ‘cierpieć’. Być może autor sugerował, iż Larwy to dusze osób, które po śmierci nie zaznały spokoju. *Genius* w mentalności Rzymianina oznaczał opiekuńczego ducha każdego człowieka. Analizując słowa Warrona, nie można wykluczyć, iż towarzyszy on człowiekowi także po jego śmierci.

⁶ Cf. Festus, p. 140 L.: *Compitalia festa quae in compitis peragebant <Laribus vialibus>*. „Compitalia to święto Larów [o przydomku] Viales, które obchodzi się na rozstajach dróg”. Cf. Var. *L. L. VI* 25: *Compitalia dies attributus Laribus vialibus; ideo ubi viae competunt tum in competis sacrificatur*. „Compitalia czyli dzień przeznaczony dla Larów [nazywanych – I. K.] Viales, kiedy to składa się [im] ofiarę tam, gdzie zbiegają się drogi”.

⁷ Podstawą tego określenia jest *adiectivum mānus, -a, -um* ‘dobry’. Taka intencyjna skłonność do eufemizacji imion bóstw o negatywnej hierofanii była powodowana tabuistycznym zakazem wzywania czy nawet wypowiedzania ich teonimów. Cf. Serv. *Aen. III* 63: [...] *manes sunt animae illo tempore, quo de aliis recedentes corporibus necdum in alia transierunt. sunt autem noxiae, et dicuntur κατὰ ἀντίφρασιν: nam manum [...] bonum est [...]*. „[...] Many to dusze, które w owym czasie niekiedy opuszczając ciała jednych [mogą] przechodzić do [ciał] innych [ludzi]. Są więc niebezpieczne i dlatego, stosując antyfrazę, nazywa się je Manami czyli ‘Dobrymi’, ponieważ ‘manum’ znaczy ‘dobry’ [...]”. Cf. Festus, p. 249 L, p. 266 L. Wśród uroczystości sakralnych odnotowanych w *fasti* nie ma ani jednej adresowanej do bóstwa podziemia, określanego w literaturze rzymskiej różnymi imionami najczęściej o greckiej proveniencji: *Dis (pater)*, *Orcus*. Jedyną ceremonią okresową skierowaną do tego bóstwa wzmiankowaną przez testimonia literackie są *ludi Saeculares*.

⁸ *Testimonium* epigraficzne obrazujące zestaw dni świątecznych w rzymskim roku sakralnym. Cf. *Corpus Inscriptionum Latinarum* (dalej: CIL).

⁹ CIL I², s. 309: ID · FEBR · *Virgo Vesta(lis) parentat PHIL. Parentatio tumulorum incipit* [...] *SILV. Parentalia mense Februario RVST.* „Westalka składa ofiarę dla zmarłych. Rozpoczyna się ofiara dla zmarłych [przypadająca] w miesiącu lutym”. Ostatnia informacja, przekazana przez *fasti rustici*, jest niezwykle istotna dla potwierdzenia, że w roku sakralnym Rzymian lutowe *Parentalia* stanowią jedną z wielu uroczystości ku czci zmarłych.

¹⁰ CIL I², s. 310: X K · MART · *Dis infer[is]* ... *FARN.* „Bóstwom podziemnym [sc. składa się ofiarę] lub [dzień przeznaczony] dla bóstw podziemnych”. Językoznawcy nie są zgodni co do źródłosłowu tego określenia, choć nie wykluczają, że Rzymianie właściwie kojarzyli tę nazwę z czasownikiem *ferre* ‘nieść’ (Var. *L. L. VI* 13).

¹¹ CIL I², s. 318: VII ID · MAI · *LEM(VRIA)*. – *VEN. MAFF. V* ID · MAI · *LEM(VRIA)*. – *TVSC. VEN. MAFF. III* ID · MAI · *LEM(VRIA)*. – *TVSC. VEN. MAFF.*). Cf. Ov. *Fast. V* 491–492.

¹² CIL I², s. 338: X (ante Caes. VIII) K · IAN · *LARENTALIA MAFF. PRAEN.* ... *Accae*

lendarzu Rzymian dacie (*feriae statae sollemnes*) (Var. *L. L.* VI 28). Kompitalia, należące do tzw. świąt ruchomych (*feriae conceptivae*)¹³, rzymska społeczność sakralna celebrowała najczęściej na początku stycznia¹⁴ lub rzadziej pod koniec grudnia¹⁵, po Saturnaliach. Celebrowany trzykrotnie podczas roku sakralnego rytuał *mundus patet*¹⁶ nie został wpisany do oficjalnych *fasti*, co prawdopodobnie należy tłumaczyć tym, że odbywał się on w ściśle określonym miejscu na terenie Rzymu i nie mógł być dołączony do szeregu uroczystości ujętych w kalendarzach innych miast¹⁷.

Analizując daty cremonii religijnych odnotowanych w *fasti* wielokrotnie dostrzegamy, że zbliżone w czasie święta o zróżnicowanych prymarnych hierofaniach tworzą sekwencje uroczystości o złożonym archetypie obrzędowym, lecz o tożsamych intencjach sakralnych. Niekiedy adnotacja *fasti* krótko przedstawia przebieg uroczystości, podaje miejsce, gdzie się ona odbywa oraz imię bóstwa, któremu jest ona poświęcona. Uzupełnieniem *fasti* stają się dla badacza religii *testimonia* literackie. W przypadku świąt o niestałej dacie, pomijanych przez kalendarz sakralny, ich charakter i przebieg można zrekonstruować jedynie odwołując się do testimoniów literackich i badań komparatystycznych zakładających podobieństwo uniwersalistycznych zjawisk religijnych.

*Larentin[ae ...]. Hanc alii Remi et Rom[uli] nutricem, alii] meretricem, Herculis scortum [fuisse dic]unt; parentari ei publice, quod p[ro]pulum R[omanorum] he[redem] fece[re] rit[us] magnae pecuniae, quam accepe[re]nt testame[n]to Tarutili amatoris sui PRAEN. „Święto ku czci Akki Larentiny [...]. Jedni uważają ją za karmicielkę Romulusa i Remusa, inni sądzą, że była ona nierządnicą kochanką Herkulesa. Publicznie [należy] składać jej ofiarę ku czci bliskich zmarłych, ponieważ zapisała w spadku narodowi rzymskiemu wielki majątek, który na mocy testamentu przejęła po swoim kochanku Tarutiliuszu”. Tożsamość Akki Larentiny (Larencji) z *Mater Larum*, zwaną także *Mania*. Cf. Kaczor 2009: 21–29.*

¹³ W sakralnym kalendarzu Rzymian *feriae publicae* (święta państwowe) dzielono na święta o ustalonej dacie ich celebracji (*feriae statae* lub *statae*) oraz święta o nieustalonej dacie, corocznie wskazywanej przez kapłanów lub miejskich urzędników (*feriae conceptivae*), a także *feriae imperativae* (jednorazowe). Dokładny opis podziału dni w rzymskim kalendarzu zamieszcza Macr. *Sat.* I 16.

¹⁴ CIL I², s. 305. Cf. CIL I², s. 305; Cic. *Att.* II 3; VII 7.

¹⁵ Plin. *N. H.* XIX 114; Cic. *Leg.* II 54: „O ile mi wiadomo, [Decymus Brutus], człowiek bez wątplenia gruntownie wykształcony ... inaczej niż dawni Rzymianie za ostatni miesiąc roku uznał nie luty, tylko grudzień. Był ponadto zdania, że dowodem pobożności jest składanie hojnej ofiary za zmarłych” (Żółtowska 1999).

¹⁶ Festus, p. 273 L.: *Mundus [...] ter in anno patere solet, diebus his: postridie Volkanalia et ante diem <III. Non. Oct. et ante diem> VI. Id. Nov.* „Mundus [...] wedle zwyczaju otwiera się trzy razy w roku w następujące dni: nazajutrz po Wolkanaliach, trzeciego dnia przed Nonami październikowymi i szóstego dnia przed Idami listopadowymi” (Kuszeńska 2017: 286).

¹⁷ Prawdopodobnie z tego samego powodu oficjalne *fasti* odkryte w miastach podległych Rzymowi nie zawierają innych uroczystości ściśle związanych z terenem stolicy, np. *sacra Argeorum*.

Scenariusz obrzędowy świąt ku czci zmarłych

Pierwsza, ze wzmiankowanych przez *fasti* uroczystość ku czci zmarłych, pojawia się w lutym (*mensis februarius*), uchodzącym za ostatni miesiąc roku religijnego, a przebieg ceremonii lutowych wyraźnie nawiązuje do uroczystości sakralnych przełomu roku. *Parentalia* rozpoczynały się 13 lutego i trwały do 21 lutego, przy czym ostatni ich dzień zyskał odrębną nazwę – *Feralia*. Co różniło *Parentalia* od *Feraliów*? Wydaje się, iż status obu, odmiennie określanych uroczystości, podczas *Parentaliów* bowiem ofiarę Manon składają Westalki, a założeniem ich kolegium jest sprawowanie obrzędów dla dobra narodu rzymskiego¹⁸, podczas *Feraliów* zaś cześć zmarłym przodkom oddają członkowie rzymskich familii: *Fer[i]alia ab inferis et ferendo, quod ferunt tum epulas ad sepulcrum quibus ius [s]ibi parentare*¹⁹. Oficjalne zespolecie *sacra publica*, obowiązujących rzymskich obywateli z prywatnymi powinnościami religijnymi doskonale ilustruje znaczenie kultu zmarłych w systemie wierzeń mieszkańców miasta. Zgodnie z zaprezentowaną przez Owidiusza (*Fasti* II 533–536) tradycją sakralną *Parentalia* zainicjował Eneasza oddając cześć boskim Manom swego zmarłego ojca:

hunc morem Aeneas, pietatis idoneus auctor,
attulit in terras, iuste Latine, tuas.
ille patris Genio sollemnia dona ferebat:
hinc populi ritus edidicere pios²⁰.

To odwołanie poety do dawnych czasów, sięgających wędrówki trojańskich uciekinierów w poszukiwaniu nowego miejsca osiedlenia i możliwości kontynuacji tradycji sakralnej przodków, ma podkreślać archaiczność święta i zakorzeniony w mentalności ich potomków kult zmarłych:

Est honor et tumulis, animas placare paternas,
parvaeque in exstructas munera ferre pyras.
parva petunt manes: pietas pro divite grata est
munere [...] ²¹.

¹⁸ Aul. Gel. *N. A.* I 12: *Ea verba haec sunt: 'Sacerdotem Vestalem, quae sacra faciat, quae ius siet sacerdotem Vestalem facere pro populo Romano Quiritibus [...] capio.'* „Takie są jego słowa (sc. *pontifex maximus*): Czynieć cię kapłanką Westy, abyś, zgodnie z prawem, sprawowała ofiary w intencji narodu rzymskiego [...]”.

¹⁹ Var. *L. L.* VI 13: „*Fer[i]alia* [wzięły swą nazwę] od [bóstw] podziemnych [*inferi*] i od czasownika '*ferre*' nosić, ponieważ [podczas *Feraliów* Rzymianie] zastawiają uczty ofiarne przy grobach [bliskich], których muszą czcić ofiarą dla zmarłych przodków”. Cf. Ov. *Fast.* II 569–570.

²⁰ „Ten zwyczaj przyniósł Enej, patron pobożności, / gdy przybył do twej ziemi, Latynusie zacny. / On złożył ojca ceniom należne ofiary. / Od niego wzięli inni teżbozne obrzędy” (Wesołowska 2008).

²¹ Ov. *Fast.* II 533–536: „Czczyć trzeba także groby. Przebłagajcie ojców/dusze i na wygasłych stosach złożcie drobne / upominki, bo duchy proszą o niewiele, / więcej cenią pobożność niż hojne prezenty” (Wesołowska 2008).

Wywołane długotrwałym konfliktem zbrojnym zaniechanie sprawowania Parentaliów miało, według poety, dramatyczne konsekwencje – dusze zmarłych opuściły miejsca pochówku i zaludniły świat żywych:

at quondam, dum longa gerunt pugnacibus armis
bella, Parentales deseruere dies.
non impune fuit; nam dicitur omine ab isto
Roma suburbanis incaluisse rogis.
vix equidem credo: bustis exisse feruntur
et tacitae questi tempore noctis avi,
perque vias Urbis latosque ululasse per agros
deformes animas, volgus inane, ferunt.
post ea praeteriti tumulis redduntur honores,
prodigiisque venit funeribusque modus²².

Podczas Parentaliów *sacrificium* ku czci zmarłych sprawuje się w miejscu ich spoczynku usytuowanego, zgodnie z rzymskim prawem sakralnym (*ius sepulcrorum*), poza terenami miast²³, a Many otrzymują wieńce, którymi zdobi się ich doczesne siedziby, rozrzucone ręką ofiarnika zboże i ziarna soli²⁴, pieczywo mieszane z winem²⁵, kwiaty fiołków. Ofiary te można pozostawić dla zmarłych na środku drogi, po których w czasie Parentaliów wędrują dusze przodków:

tegula porrectis satis est velata coronis
et sparsae fruges parcaque mica salis,
inque mero mollita Ceres violaeque solutae:
haec habeat media testa relicta via.
nec maiora veto, sed et his placabilis umbra est²⁶.

²² Ov. *Fast.* II 547–556: Lecz kiedyś, dawno temu, w zamęcie wojennym, / zaniedbano obchodów święta wszystkich zmarłych. / Nie uszło to bezkarnie, ponoć w dniu tym wtedy / Rzym spłonął od ogniska na przedmieściach miasta. / Tak mówią; Trudno wierzyć, że to duchy zmarłych / przodków powychodziły z grobów z wielkim jękiem, / aż wycie się poniosło po drogach i polach / dusz bezkształtnych i lekkich, co tłumnie przybyły. / Przeto duchy uczczono składając ofiary/ im należne, by skończyć upiorne zjawiska (Wesołowska 2008).

²³ Cic. *Leg.* II 58: '*Hominem mortuum*' inquit lex in XII, '*in urbe ne sepelito neue urito*'. „Prawo Dwunastu Tablic stanowi: Zmarłego ani nie chowaj, ani nie pal w mieście na stosie” (Żółtowska 1999).

²⁴ Być może w postaci, niezbędnej podczas ofiar, *mola salsa*.

²⁵ *Ceres* może metonimicznie oznaczać zboże, ziarno lub każdy rodzaj pieczywa z nich otrzymywany. Nie można wykluczyć, że Owidiusz rozumie pod tym sformułowaniem jakiś rodzaj placka ofiarnego.

²⁶ Ov. *Fast.* II 537–541: „Starcza im dom zdobiony wieńcem albo garstka/zboża, okruszków soli. Starcza chleb moczony/ w winie lub kilka fiołków; to dla bogów dosyć,/gdy im na środku drogi w garnku zostawicie. / Ja wcale nie zabraniam wam bogatszych ofiar, / lecz już te skromniejsze zadowolą cienie” (Wesołowska 2008).

Scenariusz obrzędowy Parentaliów nie wymaga od celebranta ściśle ustalonego rytualnego słownictwa i skomponowanej przez kapłana modlitwy: [...] *adde preces* [...] *et sua verba* [...] ²⁷.

Podczas Parentaliów Rzymian obowiązywał zakaz wstępowania w związki małżeńskie:

dum tamen haec fiunt, viduae cessate puellae:
exspectet pueros pinea taeda dies,
nec tibi, quae cupidae matura videbere matri,
comat virgineas hasta recurva comas.
conde tuas, Hymenaeae, faces, et ab ignibus atris
aufer: habent alias maesta sepulcra faces²⁸.

oraz nakaz zamknięcia świątyń i wygaszenia palenisk:

di quoque templorum foribus celentur opertis,
ture vacent arae stentque sine igne foci²⁹.
nunc animae tenues et corpora functa sepulcris
errant, nunc posito pascitur umbra cibo³⁰.

Kolejną uroczystością honorującą dusze zmarłych są majowe *Lemuria*. Dokładny ich przebieg i rytualny scenariusz prezentuje Owidiusz w „Fasti” i jest to jedyne tak pełne i znaczące dla otworzenia tej ceremonii *testimonium* literackie. Podobnie jak w przypadku Pariliów poeta podkreśla archaiczność majowego obrzędu słowami „ritus³¹ veteris sacri” oraz sugeruje, że jego tradycja sięga czasów sprzed ustanowienia lutowych *dies Parentales*:

Ritus erit veteris, nocturna Lemuria, sacri:
inferias tacitis manibus illa dabunt.
annus erat brevior, nec adhuc pia februa norant,

²⁷ Ov. *Fast.* II 542: „Dodaj jeszcze modlitwę własną [...]” (Wesołowska 2008).

²⁸ Ov. *Fast.* II 569–570: „Lecz w te dni niechaj wdowy nie zmieniają stanu, / niech ślubna żagiew czeka na dni pomyślniejsze. / Choć wydajesz się swojej niecierpliwiej matce / gotowa do małżeństwa, nie obcinaj włosów. / Schowaj, weselny bożku, tłące się pochodnie; / inne ognie niech palą się na smutnych grobach” (Wesołowska 2008).

²⁹ Wygaszenie podczas Pariliów ognisk ofiarnych, niezbędnych do sprawowania *sacrificium*, jest bliskie w czasie z, przypadającym na 1 marca, wygaszeniem i ponownym rozpaleniem ognia w świątyni Westy. Być może jednym z wymogów sakralnych tej uroczystości był rytuał lustracyjny przypadający w lutym.

³⁰ Ov. *Fast.* II 569–570: „Skrzyjcie bogów, zawartszy odrzwia do świątyni, / niech zniknie kadzidło z ołtarza, płomień z paleniska. / Oto błędą już dusze powiewne i ciała w mogiłach pogrzebane. Oto się posila / mara chlebem rzuconym [...]” (Wesołowska 2008).

³¹ *Ritus* był dla Rzymian ściśle określonym tradycją sposobem przeprowadzenia obrzędu religijnego (Festus, p. 389L.), przede wszystkim prywatnego. Cf. Cic. *Leg.* II 19: *Ritus familiae patrumque servanto*. „Niech strzegą dawnych obrządków w rodzinie, jak ich ojcowie” (Żółtowska 1999).

nec tu dux mensum, lane biformis, eras:
iam tamen extincto cineri sua dona ferebant,
compositique nepos busta piabat avi³².

Lemuria odbywają się nocą, w domach poszczególnych rodziny, ich sprawowanie powierza się ojcu rodziny³³, a nocna pora Lemuriów konweniuje z charakterem ceremonii, wtedy bowiem cienie zmarłych najobficiej zaludniają świat żywych, a ich sakralna potencja jest najsilniejsza. Noc zapewnia również, potrzebną do sprawowania ofiary, ciszę:

nox ubi iam media est somnoque silentia praebet,
et canis et variae conticuistis aves,
ille memor veteris ritus timidusque deorum
surgit [...] ³⁴

Zgodny z właściwym zachowaniem sakralnym przebieg Lemuriów wymusza na celebrancie kilka wykonanych precyzyjnie i w odpowiedniej kolejności działań w większości nieprzewidzianych dla innych obrzędów sakralnych: nakaz spawowania ceremonii boso, złączenie palców w apotropaicznym geście zabezpieczenia go przed bezpośrednim spotkaniem z duszami zmarłych, obmycie dłoni w wodzie pochodzącej ze strumienia, rzucenie za siebie ziaren ciemnego bobu³⁵ i dziewięciokrotny zwrot do Manów:

[...] (habent gemini vincula nulla pedes),
signaque dat digitis medio cum pollice iunctis,
occurrat tacito ne levis umbra sibi.
cumque manus puras fontana perluit unda,
vertitur et nigras accipit ante fabas,
aversusque iacit; sed dum iacit, 'haec ego mitto,
his' inquit 'redimo meque meosque fabis.'
hoc novies dicit nec respicit: umbra putatur
colligere et nullo terga vidente sequi³⁶.

³² Ov. *Fast.* V 421–426: „Kiedy trzykroć pokaże swoją twarz Hesperus, / trzykroć miejsca ustąpią gwiazdy przed Febusem, / odprowadza się rytuał święty oraz stary. / To nocne są Lemuria, co ofiary dają / milczącym duchom. Rok był niegdyś krótszy, / nie znano tych pobożnych oczyszczeni, Janusie / o dwóch twarzach, nie byłeś jeszcze patronem miesiąca. / A jednak już składano ofiary dla zmarłych / i wnuk cześć oddawał zmarłemu dziadowi” (Wesołowska 2008).

³³ *Pater familias* pełni rolę domowego kapłana na wzór rzymskich kapłanów publicznych. Cf. Février 2009: 91.

³⁴ Ov. *Fast.* V 429–432: „Kiedy północ nadeszła, niosąc senną ciszę, / i zamilkły już psiska i inne zwierzęta, / ów na obrzęd wspomniawszy, pełen bożej bojaźni, v/ zerwał się [...]” (Wesołowska 2008).

³⁵ Użyte przez poetę adiectivum *niger, -a, -um* ‘ciemny’ ma albo znaczenie metaforyczne ‘zły, niepomysłny, smutny’, albo oznacza odmianę bobu o ciemnych, brunatnych nasionach (Podbielski 1989: 41).

³⁶ Ov. *Fast.* V 432–440: „[...] (a na stopach nie miał już żadnych więzów). / Dał znak dłonią, złączwszy razem swe dwa palce, / by nie naszła go mara milcząca. I najpierw / ręce obmył

Po zakończeniu rytuału *pater familias* ponownie obmywa ręce i uderza w spiżowe naczynia, kolejny raz zwracając się do adresatów obrzędu. Poczyniony hałas daje zanać pozostałym członkom rodziny, że czas Lemuriów dobiegł końca, a tym samym odnowiony został sakralny status domostwa i ludzi je zamieszkujących:

rursus aquam tangit, Temesaeaque concrepat aera,
et rogat ut tectis exeat umbra suis.
cum dixit novies 'manes exite paterni'
respicit, et pure sacra peracta putat³⁷.

Odmienny od innych obrzędów przebieg Lemuriów podkreśla nie tylko ich nocna pora i użyte przez *pater familias* swoiste *instrumentarium* sakralne, ale przede słownictwo i formalna struktura modlitwy, z jaką do Manów zwraca się ojciec rodziny – '*redimo meque meosque fabis*. Czasownik *redimere* ma znaczenie 'odkupić, zapłacić za coś jakąś cenę' i często pojawia się w nomenklaturze kupieckiej³⁸, a podczas oracji do „ojcowskich Manów” oznacza wykupienie z ich świata bliskich potencjalnie zagrożonych śmiercią w nadchodzącym roku. Zapłatą za ich życie są ziarna bobu, które w fitomorficznym kodzie sakralnym stanowią substancywną ofiarą zastępującą za składane prawdopodobnie niegdyś bóstwom podziemnym rytualne ofiary z ludzi.

Do grupy uroczystości poświęconych Manom należy także ceremonia zainicjowana, wedle rzymskiej tradycji, przez Romulusa na cześć jego przybranej matki Akki Larencji: *Quam post Romulo, quem educasset, reliquit et ab eo parentalia diemque festum causa pietatis statutum*³⁹. Według informacji Warrona (*De Lingua Latina* VI 24) niedaleko grobowca Akki Larencji składano ofiarę Manom niewolników: *Hoc sacrificium fit in Velabro [...] prope faciunt diis Manibus servilibus sacerdotes [...]*. Ta koincydencja intencji sakralnej uroczystości ku czci zmarłych wolnych obywateli i niewolników wynika z szerokiej definicji rodziny w społeczności rzymskiej – niewolnicy, choć pozbawieni praw obywatelskich i całkowicie podporządkowani woli swojego właściciela, należeli do rodziny i uczestniczyli (Ray 2017: 117), a niekiedy wręcz, z pole-

w strumieniu, a gdy się odwrócił, / ujrzał przed sobą nagle czarny bób, więc rzucił / go za siebie, a gdy to robił, takie słowa / wypowiedział: „Bób rzucam, by siebie oczyścić / i bliskich. Dziewięć razy tak rzekł, ani razu / nie spojrzawszy za siebie. Pewnie duch bób zabrał / i zniknął za nim z tyłu” (Wesołowska 2008).

³⁷ Ov. *Fast.* V 441–444: „Gdy znów wody dotknął, / uderzył w spiz z Temessy i poprosił, aby / duch dom jego opuścił. Powtórzył znów dziewięć / razy: ”Odejdźcie mary mych ojców”. W tył spojrzął / i pomyślał, że świętych dopełnił obrzędów” (Wesołowska 2008).

³⁸ Cf. Plezia 1999: 478.

³⁹ M. P. *Cat. Orig.*, ed. H. Peter, Stuttgartiae 1967, fr. 16 = Por. *Macr. Sat.* I 10, 16: *Cato ait ... Larentiam ... sepulcri magnificentia et annuae parentationis honore dignatam*. „Katon twierdzi, że Larencja została uhonorowana wspaniałym grobowcem i coroczna ofiarą ku czci zmarłych bliskich”. Cf. *Val. A. Ann.*, ed. H. Peter, Stuttgartiae 1967, fr. 1; *Aul. Gel. N. A.* VII 7, 6.

cenia *pater familias*, zastępowali go w funkcji kapłana (Cat. Agr. 7) w uroczystościach rodzinnych i publicznych⁴⁰, jeśli religijne wymogi święta nie wykluczały ich z grona społeczności sakralnej. To niezwykle współuczestnictwo niewolników i ludzi wolnych w grudniowych uroczystościach nie ogranicza się jedynie do *sacrificium* spełnianym przy grobowcu Akki Larencji, dotyczy także innego grudniowego święta – Saturnaliów, podczas których ojcowie rodzin podejmowali ucztą służących w ich domach ludzi, a także do niestałej w czasie ceremonii ku czci Larów rozstajnych dróg (*Compitales*) i ich matki Manii, która najprawdopodobniej jest boginią tożsamą z Akką Larencją⁴¹. *Compitalia* i *Saturnalia*, poza koincydencją czasową (*Larentalia* zbiegały się z ostatnim dniem Saturnaliów) prezentują także analogiczne zachowania rytualne, bowiem, zgodnie z przekazami literackimi, w czasie obu uroczystości Rzymianie poświęcali przedstawicieli swojej społeczności w ofierze dla czczonych podczas obu uroczystości bóstw: bogini Manii:

[...] Compitalibus [...] ludi per urbem in compitis agitabantur [...] Laribus ac Maniae ex responso Apollinis, quo praeceptum est ut pro capitibus capitibus supplicaretur. idque aliquamdiu observatum, ut pro familiarum sospitate pueri mactarentur Maniae deae, matri Larum [...] factum est ut effigies Maniae suspensae pro singulorum foribus periculum, si quod immineret familiis, expiarent [...] ⁴².

⁴⁰ Niewolnicy należeli do *collegia compitalicia*, którym powierzano obchody Kompitaliów w miastach. Cf. Stankiewicz 2001: 425. Oni także pełnili służbę ofiarniczą podczas uroczystości ku czci Herkulesa odbywającej się przy *Ara Maxima*.

⁴¹ *Acca Larentia* jest semantycznym ekwiwalentem bogini zwanej *Mater Larum*, określanej przez Rzymian innym imieniem *Mania*. Cf. Var. *Ant. Rer. Divin.*, fr. 209: *Esse (sc. Lares) Manes et ideo Maniam matrem esse cognominatam Larum*. „Lary są Manami i dlatego [ich] matka nazywana jest [Matką] Larów”. Cf. Var. *L. L. IX* 61: *Videmus enim Maniam matrem Larum dici*. „Widzimy więc, że Manią zwą Matkę Larów”. Cf. Festus, p. 255–256 L.

⁴² Macr. *Sat. I* 7, 34–35: „Podczas Kompitaliów [...] w mieście na skrzyżowaniach dróg odbywało się święto [...] dla Larów i Manii, Matki Larów zgodnie z wyrocznią Apollona, w której bóg nakazał, aby za żywych modlono się do bogów, składając im z żywych ofiarę. Przez pewien czas przestrzegano tego zalecenia i dla ocalenia rodzin składano w ofierze dzieci [...] potem uczyniono tak, aby dla Manii przed drzwiami każdego człowieka zawieszane były pewne wizerunki, które odwracały niebezpieczeństwo, jeśli zagrażało ono rodzinom”. W zastępstwie ludzi, zarówno wolnych, jak i niewolników należących do rodziny zawieszano na rozstajach dróg wizerunki przypominające człowieka. Cf. P. Festus, p. 344 L.: *Pilae et effigies viriles et muliebres ex lana Compitalibus suspenduntur in conpitis quod hunc diem festum esse deorum inferorum quos vocant Lares putant, quibus tot pilae quot capita servorum, tot effigies quot essent liberi ponebantur ut vivis parcerent et essent his pilis et simulacris contenti*. „Podczas Kompitaliów zawieszano na rozstajach dróg wełniane kulki i wizerunki przedstawiające mężczyzn i kobiety. Robi się to dlatego, ponieważ dzień ten przeznaczony jest dla bóstw podziemnych, nazywanych Larami. Dla nich zawieszanych jest tyle kulek, ile jest niewolników i tyle ludzkich wyobrażeń, ile jest wolnych z nadzieją, że zadowolą się tymi kulkami i podobiznami ludzi, oszczędzając żywych”. Cf. Festus, p. 248 L.

oraz boga Saturna:

[...] erectisque Diti sacello et Saturno ara, cuius festum Saturnalia nominarunt. Cumque diu humanis capitibus Ditem et virorum victimis Saturnum placare se crederent propter oraculum in quo erat καὶ κεφαλὰς Ἀιδῆ καὶ τῷ πατρὶ πέμπετε φῶτα⁴³.

Nieujętym w oficjalnych *fasti*, znanym jedynie z nielicznych testimoniów literackich, rytuałem ku czci zmarłych jest *mundus patet* dsl. ‘otwarcie świata’ Uroczystość ta powtarza się trzykrotnie w ciągu roku: 24 sierpnia, 5 października i 8 listopada (Festus, p. 273 L), a dni te objęte są religijnym⁴⁴ zakazem wykonywania publicznych czynności takich, jak: przeprowadzenie zaciągu wojska, prowadzenia wojen (Festus, p. 273 L). W dni te obowiązywał także zakaz zawierania małżeństw (Macr. *Sat.* I 16, 18).

Niewiele mówiąca nazwa rytuału staje się nieco jaśniejsza po analizie jednej z definicji umieszczonej w leksykonie Festusa *De verborum significatu* (p. 273 L):

Qui quid ita dicatur sic refert Cato in commentariis Iuris Civilis (1) : Mundo nomen inpositum est ab eo mundo, qui supra nos est; forma enim eius est, ut ex is qui intravere cognoscere potui, adsimilis illae”. Eius inferiorem partem veluti consecratam Dis Manibus clausam omni tempore, nisi his diebus qui supra scripti sunt, maiores c<ensuerunt habenda>m. Quos dies etiam religiosos iudicaverunt ea de causa, quod quo tempore ea, quae occultae et abditae religionis Deorum Manium essent, veluti in lucem quandam adducerentur et patefierent nihil eo tempore in republica geri voluerunt⁴⁵.

⁴³ Macr. *Sat.* I 7, 30–31: „[Pelazgowie – I. K.] wzniesli kaplicę dla Disa; dla Saturna zbudowali ołtarz, a święto dla niego przeznaczone nazwali Saturnalia. Długo wierzyli w to, że zgodnie ze słowami wyroczni: „darem z ludzkich głów czcicie Disa, a ojcu [sc. Saturnowi] składajcie w darze ludzi” takimi ofiarami mogą przebłagać Disa i Saturna. Jako ofiarę zastępczą zaczęto stosować małe posążki przedstawiające ludzi oraz woskowe świece rozsyłane przyjaciółom i znajomym podczas wprowadzonych do obchodów Saturnaliów i kończących obchody święta Sigillariów. Cf. Macr. *Sat.* I 11, 49: [...] *ex illo traditum ut cerei Saturnalibus missitarentur et sigilla [...] quae homines pro se atque suis piaculum pro Dite Saturno facerent*. „Tradycja ta przetrwała w święcie Saturnaliów, gdy [sc. Rzymianie] posyłają sobie gliniane figurki i woskowe świece, aby je podarować za siebie i swoich bliskich Saturnowi, w którym widzą też Disa”.

⁴⁴ *Stricte* religijnym, bowiem dni przeznaczone na rytuał *mundus patet* należały do tzw. *dies religiosi*, w które wykonywanie jakichkolwiek zakazanych czynności jest wykroczeniem natury sakralnej (Festus, p. 382 L.).

⁴⁵ „Katon w komentarzach do *Prawa Cywilnego* [...] tak wyjaśnia, dlaczego [*mundus*] ma taką nazwę: *Mundus* [który się otwiera] zyskał swą nazwę od tego *mundus*, który jest nad nami; z kształtu, jak mogłem się dowiedzieć od tych, którzy [tam] zeszli, jest podobny do owego [*mundus*, który jest ponad nami]”. Przodkowie ustalili, że niższa część tego [*mundus*], jakby przeznaczona dla Boskich Manów ma być zamknięta przez cały czas, z wyjątkiem tych dni, które powyżej zostały wskazane. [Przodkowie] uznali także te dni za dni objęte zakazami [wykonywania pewnych czynności], dlatego, ponieważ wtedy [gdy otwiera się *mundus*] to, co odnosi się do tajemnego i ukrytego kultu zmarłych, miało tak jakby zostać wyciągnięte na światło [dzienne] i ujawnione [i dlatego] chcieli, aby nie w tym czasie w państwie [urzędowo] się nie działo” (Kuszevska 2017: 286).

O inferalnym przeznaczeniu tego rytuału przekonany jest, cytowany przez Makrobiusza (*Saturnalia* I 16, 18), Warron: *Mundus cum patet, deorum tristium atque inferum quasi ianua patet*⁴⁶. Przytoczone słowa jasno precyzują, czym, w wymiarze fizycznym, był dla Rzymian *mundus* – to realne miejsce, prawdopodobnie podzielone na dwie części, umożliwiające, po usunięciu zabezpieczenia dzielącego świat zmarłych od świata żywych, wejście do niego i otwarcie go, aby, w wymiarze metafizycznym, umożliwić duszom zmarłych przedostanie się do świata żywych. Według niektórych badaczy to literalnie rozumienie słów Festusa koresponduje z informacją komentatora Bukolik Wergiliusza o zstępowaniu do rozpadliny w ziemi, podczas niewymienionego z nazwy obrzędu, młodego ofiarnika:

Apud antiquos fuit altissimus puteus, in quo descendebat puer ad sacra celebranda, quo cognosceret anni proventus, cuius putei orbis, id est summus circulus, non amplius quam trium ulnarum mensuram habebat⁴⁷.

O przynależności tego rytuału do uroczystości przeznaczonych dla Manów świadczyć ma przede wszystkim wyraz *puteus*, który oznacza dół wykopany w ziemi, używany do składania w nim ciał zmarłych przed wprowadzeniem zwyczaju palenia zwłok (Festus, p. 322 L). Wejście do tego miejsca, w dolnej jego części (Sculard 1981: 180), zasłonięte było kamieniem, który, według Paulusa (*De verborum significatu*, p. 115 L), identyfikowano z kamieniem używanym podczas rytuału sprowadzania deszczu⁴⁸:

Manalem lapidem putabant esse ostium Orci, per quod animae inferorum ad superos manarent, qui dicuntur manes⁴⁹.

W testimoniach literackich pojawia się wiele sprzecznych wiadomości o usytuowaniu *mundus*, co uniemożliwia jednoznaczne określenie jego lokalizacji. Niektórzy badacze uznają, iż tożsama z *mundus* jest fosa wykopana podczas obrzędu założenia Rzymu:

⁴⁶ „Gdy ‘otwiera się świat’ to, tak jakby otwierają się drzwi [do naszego świata – I. K.] dla nieprzyjanych [nam- I. K.] bóstw podziemnych”

⁴⁷ Serv. B. III 105. Podobny obrzęd z udziałem młodej dziewczyny odbywał się ku czci Junony z *Lanuvium*: do pieczary, gdzie przebywał wąż wprowadzano młodą dziewczynę. Jeśli wąż spożył, przyniesiony przez nią pokarm, dziewczyna uchodziła z życiem, co, w opinii członków społeczności, wróżyło urodzajny rok. Cf. Prop. *El.* IV 8, 3–14.

⁴⁸ Kamień ten (*lapis manalis*) używany był podczas obrzędu o nazwie *Aquaelicium*. Festus (p. 115 L) twierdzi, że znajdował się on niedaleko Bramy Kapeńskiej, w pobliżu świątyni Marsa. Świątynię Marsa koło Bramy Kapeńskiej potwierdza tekst Liwiusza (*Urb. cond.* VI 5) i Owidiusza (*Fast.* VI 191–192).

⁴⁹ „[Rzymianie] uważali, że kamień [o nazwie] *manalis* jest bramą do Orkusa, przez którą dusze z podziemia przepływały ku tym z wyższych rejonów świata[i dlatego] nazywane są *manes*” (Kuszevska 2017: 288).

apta dies legitur qua moenia signet aratro:
 sacra Palis suberant; inde movetur opus.
 fossa fit ad solidum, fruges iaciuntur in ima
 et de vicino terra petita solo;
 fossa repletur humo, plenaeque imponitur ara [...] ⁵⁰.

Według Plutarcha (*Romulus* 11, 2) *mundus* to miejsce znajdujące się na *Comitium*⁵¹ – okrągły dół, do którego, przed rozpoczęciem budowy Rzymu, poddani Romulusa wrzucili pierwociny wszelkich płodów rolnych i garstkę ziemi z miejsc, skąd pochodzili:

βόθρος γὰρ ὥρύγη περὶ τὸ νῦν Κομίτιον κυκλοτερὴς ἀπαρχαί τε πάντων, ὅσοις νόμῳ μὲν ὡς καλοῖς ἐρχῶντο, φύσει δ' ὡς ἀναγκαίοις, ἀπετέθησαν ἐνταῦθα. καὶ τέλος ἐξ ἧς ἀφίκτο γῆς ἑκάστος ὀλίγην κομίζων μοῖραν ἔβαλλον εἰς ταῦτ' οὐ καὶ συνεμείγνυν. καλοῦσι δὲ τὸν βόθρον τοῦτον φη καὶ τὸν Ὀλυμπον ὀνόματι μοῦνον. εἴθ' ὥσπερ κύκλον κέντρῳ περιέγραψαν τὴν πόλιν ⁵².

Kwestionując informację Plutarcha badacze topografii Rzymu zwracają uwagę, że Komicjum znajduje się w granicach *pomerium*, a to usytuowanie wyklucza wszelkie ceremonie podważające status sakralności tego miejsca, do których należały także uroczystości inferalne (Sabbatucci 1988: 289)⁵³.

Intencja sakralna świąt ku czci zmarłych i ich związek z innymi uroczystościami

Jednym z istotnych kryteriów w odtworzeniu intencji i sakralnego charakteru uroczystości ku czci zmarłych jest ich usytuowanie w kalendarzu religijnym Rzymian i czasowa koincydencja z innymi ceremoniami o odmiennych hierofa-

⁵⁰ Ov. *Fast.* IV 819–823: „[...] dzień wybrano godny, / by wytyczyc pod przyszłe mury bruzdę pługiem. / Tuż było święto Pales, więc ten dzień wybrano. / Już rów jest wykopany, aż do twardej skały, / na dnie widać leżące ziemne minerały, a ziemia rozłupana ukazuje skałę. / Rów glina napelniono, już stawiają ołtarz [...]” (Wesołowska 2008).

⁵¹ Miejsce zgromadzeń ludowych w północno-zachodniej części *Forum Romanum*, gdzie znajdował się tzw. *Lacus Curtius*. Według legendy w miejscu tym zapadła się ziemia, tworząc głęboką i obszerną jamę, której nie można było zasypać. Zgodnie z przepowiednią jedynie nadzwyczajna ofiara tam złożona mogła uchronić państwo od nieszczęścia. Ofiary tej dokonał Marek Kurcjusz – poświęcając siebie bóstwom podziemnym rzucił się w przepaść (Liv. *Urb. cond.* VII 6). Nie można wykluczyć, że Rzymianie składali bóstwom podziemnym tego typu ofiary w tym właśnie miejscu. Czy jednak *Lacus Curtius* należy wiązać z obchodami *mundus patet*? Jest mało prawdopodobne, aby Liwiusz nie zamieścił tej informacji w swoim dziele.

⁵² „Koło obecnego Komicjum wykopano okrągły dół i tam złożono pierwociny tego wszystkiego, co zgodnie z prawem uznano za piękne, a zgodnie z naturą za konieczne. Na koniec każdy przyniósł garstkę ziemi zabranej z tego regionu, z którego przybył, i wrzucił ją do rowu. Potem wymieszało wszystko. To miejsce do dziś nazywają Mundus, a wyraz ten oznacza także ‘niebo’. Stąd, niczym z centrum koła, zakreślił granice miasta” (Korus 2004).

⁵³ Według Festusa (p. 355 L) *pomerium* obejmowało całe miasto z wyjątkiem Awentynu.

niach. Pierwsza z odnotowanych przez oficjalne *fasti* uroczystość przypada w lutym, który *ex nomine* jest miesiącem oczyszczenia⁵⁴. *Parentalia* rozpoczynają się w Idy lutowe i trwają dziewięć dni⁵⁵, a piętnastego lutego Rzymianie obchodzą *Lupercalia* – jedno z najważniejszych świąt lustracyjnych w roku sakralnym. Ten enigmatyczny obrzęd, odprawiany przez specjalnie do tego celu powołane bractwo kapłańskie Luperków, odbywał się na Palatynie. Jedną z ofiar zwierzęcych przeznaczonych dla Fauna o przydomku *Lupercus* był pies, w teriomorficznym kodzie sakralnym Śródziemnomorza uchodzący za ofiarę oczyszczalną⁵⁶. Finalnym spektaklem ceremonii był bieg kapłanów wokół Palatynu i uderzanie skórą zabitego w ofierze kozła ziemi⁵⁷ oraz napotkanych ludzi, szczególnie kobiet, co miało się przyczynić do zwiększenia urodzaju i płodności. Prymatną jednak intencją tego rytuału było sakralne oczyszczenie okolic Palatynu i zamieszkującej go społeczności⁵⁸. *Parentalia* rozpoczynają sekwencję świąt przełomu roku sakralnego, która trwa aż do 15 marca i kończy się wesołym świętem przeznaczonym dla bogini Anny Perenny – deifikacji rozpoczynającego się nowego roku religijnego Rzymian. Zachowanie rytualne uczestników poświęconej jej uroczystości – zła-

⁵⁴ Macr. Sat. I 13, 3: [...] *lustrari autem eo mense civitatem necesse erat, quo statuit (sc. Numa) ut iusta dis Manibus solverentur*. „Należało więc w tym miesiącu [lutym – I. K.], w który Numa wyznaczył uroczystości ku czci Boskich Manów, oczyścić [rzymską] społeczność”. Cf. P. Festus, p. 202 L.

⁵⁵ Dziewiątego dnia Parentaliów przypadają *Feralia*. Dziewięć dni musi także upłynąć od śmierci człowieka, aby móc go pochować. Cf. Serv. Aen. V 64: [...] *septem erat diebus, octavo incendebatur, nono sepeliebatur* [...] *ludi qui in honorem mortuorum celebrabantur novendiales dicuntur*. „Tak się działo przez siedem dni, ósmego [zmarły] był popielony, dziewiątego chowany”. Uroczystość ta nosi nazwę *novendiales feriae* (Festus, p. 294 L.). Wydaje się, iż wpływ dziewięciu dni pomiędzy Parentaliami a Feraliami nie jest przypadkowy, a *Feralia* nabierają cech uroczystości *novendiales feriae* kończącej okres żałoby i okresowej nieczystości sakralnej żyjących oraz wyznaczającej symboliczną granicę pomiędzy światem zmarłych i żywych (Bailliot 2010: 67–68). Cf. Var. L. L. VI 26: *Sunt praeterea feriae conceptivae quae non sunt annales* [...] *ut Novendialis sunt*. „Są oprócz tego *feriae conceptivae*, które nie przypadają co roku [...] tak, jak uroczystości pogrzebowe (*feriae Novendialis*)”.

⁵⁶ Benoist 1999: 145. Według autora Luperkalia mają ścisły sakralny związek z Parentaliami, a trasa biegu Luperków, obrazujących dusze zmarłych, ma wyznaczać nienaruszalną granicę pomiędzy światem żywych i zmarłych (*ibid.*).

⁵⁷ Ov. Fast. II 31–32: *Mensis ab his dictus, secta quia pelle Luperci / omne solum lustrant. Idque piamen habent*. „Może miesiąc wziął nazwę od luperków, którzy / skórą w pasy pociętą ziemię oczyszczali” (Wesołowska 2008). Cf. Ovidius, Fasti V 101–102: *Semicaper, coleris cinctutis, Faune, Lupercis, / cum lustrant celebres vellera secta vias*. „[...] Półkozi Faunie, / czczony przez podkasanych wysoko luperków, / gdy srogie razy czyszcza zatłoczone drogi” (Wesołowska 2008).

⁵⁸ P. Festus, p. 202 L. Cf. Var. L. L. VI 34: *Ego magis arbitror Februarium a die februo, quod tum februat populus, id est lupercis nudis lustratur antiquum oppidum Palatinum gregibus humanis cinctum*. „Ja sądzę raczej, że [miesiąc] *Februarius* [pozyskał nazwę – I. K.] od *dies februarius* (dnia oczyszczenia), ponieważ wtedy lud [rzymski] jest oczyszczany, to znaczy [wtedy] ludzie zebrani wokół Palatynu są poddawani lustracji przez nagich Luperków”.

godzenie norm obyczajowych ludzi, umożliwiające akty seksualne celebrantów i rytualny *hieros gamos* w gaju Anny Perenny, wskazuje na erotyczny charakter tego święta, potęgujący płodność ludzi i telluryczny urodzaj. Pomiędzy Parentalią i *festum Annae Perennae* w sakralnym roku Rzymian zbiegają się uroczystości egzemplifikujące przywracanie kosmicznego porządku oraz unormowanie relacji pomiędzy jego różnorodnymi sferami czyli okresową odnowę świata (Elia-de 1997: 30): wygaszanie i rozpalanie nowego ognia w świątyni Westy (*ignem novum accendere*)⁵⁹ i *Mamuralia*⁶⁰ – apotropaiczny i puryfikacyjny obrzęd wypędzania z miasta człowieka, przedstawiciela społeczności, który kumuluje w sobie jej wszystkie przewinienia religijne minionego roku. Jego usunięcie z grona *homines religiosi* i z terenu miasta ma, w wymiarze religijnym, uwolnić od zmaży sakralnej mieszkańców Rzymu i umożliwić im bezpieczne czyli bezgrzeszne, rozpoczęcie nowego roku.

Kolejna uroczystość honorująca bliskich zmarłych przypada w maju, w którym kończą się uroczystości cyklu agrarno – wegetacyjnego, rozpoczętego styczniowymi *feriae Sementivae*, kontynuowanego w czasie kwietniowych Fordicidiów, Cerialiów, Robigaliów i Floraliów, a finalizowanego podczas *sacrificium Deae Diae*, trzydniowego święta o niestałej dacie. Uroczystość ta, obchodzona w świętym gaju bogini (Scheid 1990: 95) przez kolegów kapłańskie *fratres Arvales*, przybiera charakter ceremonialnej lustracji pól. Najbardziej spektakularnym obrzędowi poświęcono trzeci dzień uroczystości, który kończy się wykonaniem rytualnej pieśni – *carmen Arvale*. W zachowanym fragmencie tego utworu kapłani adorują Lary: *Enos Lases iuvate! | [E]nos Lases iuvate! Enos Lases iuvate!*⁶¹. Jedną z wzywanych podczas innych modlitw kapłanów jest *Mater Larum*. Lary to kolektywne bóstwa przypisane przede wszystkim kultom domowych, którym powierzano opiekę nad wielkością zbiorów:

Vos quoque, felicis quondam, nunc pauperis agri
Custodes, fertis munera vestra, Lares.
Tunc vitula innumeros lustrabat caesa iuvenco,
Nunc agna exigui est hostia parva soli.
Agnae cadet vobis, quam circum rustica pubes
Clamet 'io messes et bona vina date'⁶².

⁵⁹ Obrzęd ten miał miejsce 1 marca. Cf. Macr. Sat. I 12, 6: *Huius etiam prima die ignem novum Vestae aris accendebant, ut incipiente anno cura denuo servandi novati ignis inciperet.* „Pierwszego dnia tego także [miesiąca Westalki] rozpały nowy ogień na ołtarzu Westy, aby wraz z rozpoczęciem roku ponownie rozpoczęła się [ich] służba o podtrzymanie odnowionego ognia”.

⁶⁰ CIL I², s. 311: PRID · ID · MART · – *Sacr(um) Mamurio RVST. Mamuralia PHIL.*

⁶¹ „Wspierajcie nas, Lary!”.

⁶² Tib. El. I 20, 19–24: „I wy, żyznego dawniej, dziś biednego pola, / Strażnicy-Lary, wasze bierzecie podarunki. / Za byczków stado dawniej składano jałówkę / W ofierze, dziś – owieczkę za uboga niwę. / Wam jednak niechaj złożą owcę, wiejska młodzież / Niech woła w krąg: „Hej! Zbiorów i win dobrych dajcie!” (Arndt 2015).

W domach prywatnych składano Larom ofiary w Kalendy, Nony i Idy, prosząc je o opiekę nad zbiorami⁶³ i obfitość pożywienia:

Focum purum circumversum cotidie, prius quam cubitum eat, habeat. Kal., Idibus, Nonis, festus dies cum erit, coronam in focum indat, per eosdemque dies lari familiari pro copia supplicet⁶⁴.

Jednym z teriomorficznych symboli bogini *Dea Dia* jest wąż, którego wizerunek zdobi jej ołtarz. W wyobrażeniach sakralnych starożytnych Rzymian węże obrazowały także dusze zmarłych⁶⁵. Według rzymskiej tradycji literackiej działalność kolegium braci Polnych zainicjowała przybrama matka Romulusa i Remusa – Akka Larencja, a po śmierci jednego z nich liczbę dwunastu kapłanów uzupełnił sam Romulus⁶⁶.

Nie bez znaczenia dla odtworzenia charakteru Lemuriów są także uroczystości bliskie im w czasie i uzupełniające ich komplementarny wizerunek: przede wszystkim przypadające dzień po Lemuriach majowe *sacra Argeorum*⁶⁷, podczas których wrzucano do Tybru, wykonane z sitowia, wizerunki ludzi w apotropaicznym i puryfikującym obrzędzie oczyszczenia miasta ze złych mocy, skumulowanych w owych wizerunkach⁶⁸ oraz przypadające na pierwszy dzień maja

⁶³ Hor. *Car.* III 23, 1–8: *Caelo supinas si tuleris manus / nascente Luna, rustica Phidyle, / si ture placaris et horna / fruge Lares avidaque porca, / nec pestilentem sentiet Africum / fecunda vitis nec sterilem seges / robiginem aut dulces alumni / pomifero grave tempus anno.* „Pod nów księżycy jeśli wieśniacza / Fidylo wzniesiesz dłonie ku prośbie, / jeśli Larom w darze złożysz / owoc, kadzidło, proszę – / to twej winnicy szkody nie sprawi / wiatr uporczywy, zbiorów nie zmoże / śnieć, zaraza nie tknie trzody / w dżdżystej jesieni porze” (Gołębiowski 1980).

⁶⁴ Cat. *Agr.* 143: „Zanim położy się spać, niech ma codziennie wyczyszczone ognisko i zamiecione naokoło. W Kalendy, Idy i Nony oraz kiedy przypadnie święto niech położy na ognisku wieniec i w miarę możliwości w te same dni złoży ofiarę bóstwu domowemu” (Mikołajczyk 2009).

⁶⁵ Verg. *Aen.* V 91; Plin. *N. H.* XVI 235.

⁶⁶ Aul. Gel. *N. A.* VII 7, 8: *Ea [...] mulier ex duodecim filiis maribus unum morte amisit. In illius locum Romulus Accae sese filium dedit seque et ceteros eius filios 'fratres aruales' appellavit. Ex eo tempore collegium mansit fratrum arvalium numero duodecim, cuius sacerdotii insigne est spicea corona et albae infulae.* „Gdy kobieta ta (sc. Acca) straciła jednego z dwunastu synów. Romulus zaproponował, że będzie synem Akki w miejsce tego, który zmarł i pozostałych jej synów nazwał 'fratres aruales'. Od tego czasu istnieje kolegium braci polnych liczące dwunastu kapłanów, a ich oznaką jest wieniec z kłosów i białe przepaski”. Cf. Plin. *N. H.* XVIII 6.

⁶⁷ *Sacra Argeorum* obchodzono dwukrotnie – 16 lub 17 marca oraz 14 maja (Ov. *Fast.* III 791–792; V 621–662). Brak adnotacji tych uroczystości przez oficjalne sakralne *fasti* prawdopodobnie wynika z tego, iż większość zachowanych religijnych kalendarzy zawiera ceremonie w miastach podległych Rzymowi, natomiast *sacra Argeorum* odbywały się jedynie w Rzymie, bowiem pojawiające się w nich procesje religijne obchodziły wzgórza zaliczane do pierwotnego rzymskiego *Septimontium*.

⁶⁸ Nie można wykluczyć, iż obrzęd ten (zwany także *deportatio*) zastępuje dawne ofiary z ludzi (Newlands 1995: 63).

święto Larów o przydomku *Praestites*⁶⁹, a może nawet rozpoczynające nowy rok pasterski i przypadające na 21 dzień kwietnia *Parilia*⁷⁰.

Grudniowe *Larentalia* ku czci Akki Larencji wraz z poświęconymi Matce Larów Kompitaliami wpisują się, podobnie jak *Parentalia*, w cykl świąt przełomu roku. Najistotniejszą ceremonią obrazującą podobieństwo obrzędowego scenariusza tych uroczystości są, bezpośrednio poprzedzające *Larentalia*, *Saturnalia* z typowym dla świąt przełomu roku zaburzeniem norm społecznych i okresowej zmianie sakralnej waloryzacji dwóch stref uniwersum, umożliwiającej przebywanie dusz zmarłych w świecie żywych. Dla złagodzenia nieprzychylności Manów i z bojaźni przed utratą kontroli nad powrotem do stanu kosmicznej równowagi *homines religiosi* decydowali się podczas Kompitaliów i Saturnaliów na poświęcenie przedstawicieli swojej społeczności. Zarówno podczas Saturnaliów, jak i Kompitaliów wymogiem rytualnym staje się zmiana statusu społecznego niewolników (Thébert 1997: 201). Ich obecność na obrzędowej uczcie miała podkreślić ich udział w pracach agrarnych i wkład w przygotowanie żywności służącej całej rodzinie aż do czasu odnowienia zapasów:

[...] ὅς γε καὶ τοὺς ὁμολογημένους δοῦλους ἔγευσσε τιμῆς ἐλευθέρων, ἐν τοῖς Κρονίοις ἐστίασθαι⁷¹ μετὰ τῶν δεσποτῶν ἀναμεμιγμένους, ἐθίσας. καὶ γὰρ τοῦτο τῶν Νομᾶ πατρίων ἐν εἶναι λέγουσιν, ἐπὶ τὰς τῶν ἐτησίων ἀπολαύσεις καρπῶν τοὺς συνεργοὺς παραλαμβάνοντος⁷².

⁶⁹ Ov. *Fast.* V 129–136: *Praestitibus Maiae Laribus videre Kalendae / aram constitui parvaque signa deum: / voverat illa quidem Curius: sed multa vetustas / destruit, et saxo longa senecta nocet. / Causa tamen positi fuerat cognominis illis, / quod praestant oculis omnia tuta suis. / Stant quoque pro nobis et praesunt moenibus urbis / et sunt praesentes auxiliumque ferunt.* „Widziały to kalendy w maju, jak powstawał / ołtarz dla lar stróżujących i małe znaki bogów. / Zbudował ołtarz Kurius. lecz czas wiele zniszczył. / Starość szkodzi i skałom. Przyczyną przydomka/ larów jest, że wszystkiego czujnymi pilnują / oczami. Wszak strzegą nas i murów miasta, / sa obok nas i niosą nam swą pomoc [...]” (Wesołowska 2008).

⁷⁰ CIL I², s. 315: XI K · MAI · – PAR(ILIA) CAER. MAFF. PRAEN. MINOR. III || est dae. || Qu[are autem hoc die per] || ignes tran[siliant] || principio an[ni pastoricii] || redigitur PRAEN. Roma cond(ita) feriae coronatis om(nibus) CAER. fer(iae) coro[natis omnibus: principium] an[ni pastoricii?] ESQ. Niektórzy badacze do grona uroczystości ku czci zmarłych przodków zaliczają także święto przypadające 1. czerwca tzw. *Kalendae Fabariae* (Rüpke 2012: 77).

⁷¹ Cf. Abramowiczówna (1960: 317): ἐστίασις ‘publiczna uczta wydawana przez współobywateli jako λειτουργία. określana jako ‘publiczna służba boża, kult’ (Abramowiczówna 1962: 20).

⁷² Plut. *L./N.* 1, 5: „Przecież pozwilił (sc. Numa) ludziom, prawnie uznanym za niewolników, zakosztować czci, jaką cieszy się człowiek wolny, bo wprowadził zwyczaj wspólnego ucztowania panów i niewolników podczas Saturnaliów. Powiadają, że to właśnie był jeden z owych zaprowadzonych przez Numę, uświęconych tradycją obyczajów, który dopuszczał wszystkich wspólnie pracujących do udziału w radosnym korzystaniu z pierwocin owoców danego roku” (Korus 2004).

Do grona grudniowych ceremonii agrarno-chtowniczych zaliczają się także *Consualia*, przypadające 15 grudnia⁷³, i *Opalia*, obchodzone podczas Saturnaliów, 19 grudnia⁷⁴. W rzymskich wierzeniach, czczony w grudniu, Konsus był bóstwem odpowiedzialnym za przechowywanie nasion w spichlerzach, usytuowanych, podobnie jak ołtarz bóstwa, pod ziemią⁷⁵. Bogini *Ops* była natomiast deifikacją obfitości przyszłorocznych zbiorów.

Grudniowe Konsualia i *Opalia* to niejedyne uroczystości tych bóstw zbieżne czasowo z ceremoniami inferalnymi. Rzymski rytuał *mundus patet*, wedle testimoniów literackich, otwierający światu zmarłych przejście do świata żywych, przypadał 24 sierpnia⁷⁶, pomiędzy Konsuliami, obchodzonymi 21 sierpnia i Opikonsiwiemi z 25 sierpnia. Sierpień był miesiącem kończącym żniwa aktem złożenia ziaren zbóż w przydomowych spichrzach pod patronatem Konsusa i *Ops*

⁷³ CIL I², s. 337: XVIII (ante Caes. XVI) K · IAN · (Dec. 15) CONS(VALIA) MAFF. PRAEN. AMIT. ANT. – [...]

⁷⁴ CIL I², s. 337: XIV (ante Caes. XII) K · DEC · (Dec. 19) OPAL(IA) MAFF. AMIT. – *Feriae Opi. Opi ad forum AMIT.*

⁷⁵ Tert. *Spe.* 5: *Et nunc ara Conso illi in circo demersa est ad primas metas sub terra cum inscriptione eius modi: Consus consilio Mars duello Lares coillo potentes.* „Dzisiaj ołtarz poświęcony Konsusowi znajduje się w cyrku zakopany przy pierwszej mecie. A na nim napis tego rodzaju: Potężni są Konsus w radzie, Mars w walce i Lary w gospodarstwie domu” (Myszor, Stanula 1970). Cf. Plut. *Rom.* 14, 3–4:

⁷⁶ Sierpniowy termin *mundus patet* poprzedzają Wulkanalia, poświęcone bóstwu ognia – Wulkanowi. Niektórzy badacze widzą wspólne obrzędowe cechy tych uroczystości, powołując się na jedną z informacji Festusa (p. 261 L): [...] *mundus appellatur, qui [...] dictus est quod terra movetur****. Jednak w dawnych wierzeniach Rzymian Wulkan nie był bóstwem odpowiedzialnym za ruchy tektoniczne ziemi. W *Ab Urbe condita* Liwiusza wielokrotnie czytamy, iż po każdym trzęsieniu ziemi zwracano się do kapłanów z pytaniem, jakiemu bóstwu należy w takiej sytuacji złożyć ofiarę przebłagalną. Wydaje się, że prerogatywę bóstwa wywołującego trzęsienia ziemi Wulkan zyskał dopiero w okresie hellenizacji kultury rzymskiej, podobnie jak Cerera, którą również wiązano z tym obrzędem, powołując się na informację Festusa (p. 126 L): [...] *Cereris qui mundus appellatur, qui ter in anno solet patere* [...]. „[...] *Mundus* – tak nazywa się to, co [należy] do Cerery [i] ma zwyczaj trzy razy w roku być otwarte [...]” (Kuszevska 2017: 285). Przyczyną takiej interpretacji staje się usytuowanie ceremonii *mundus patet* w dzień po uroczystości zwanej *ieiunium Cereris*. Była ona jednak wprowadzona do grona ceremonii kalendarza sakralnego Rzymian dopiero w II wieku p.n.e. na mocy postanowienia *viri sacris faciundis* czyli po konsultacji Ksiąg Sybillińskich (Liv. *Urb. cond.* XXXVI 37). Koincydencja czasowa *mundus patet* i *ieiunium Cereris* skłania badaczy do utożsamienia miejsca ‘otwarcia świata’ z rytualnym spichlerzem Rzymu, w którym mieszkańcy miasta mieliby umieszczać ziarna zbóż zebranych podczas żniw (Wagenvoort 1956: 168). Należy jednak zwrócić uwagę, że uroczystości te nie są zbieżne z datą żniw, przypadających w sierpniu, którym, jak się wydaje, patronują Konsus i *Ops*, oraz że Cerera we wczesnym rozwoju religii Rzymian nie była odpowiedzialna za całość zbiorów, a jej związek ze światem podziemnym jest wynikiem hellenizacji tej postaci panteonu Rzymian (Bonnec le 1958: 184). Podobnie należy tłumaczyć powiązanie z obrzędem *mundus patet* Disa i Prozerpiny (Macr. *Sat.* I 16, 17). Z *Annales* (XV 44) Tacyta dowiadujemy się, że po wielkim pożarze Rzymu za panowania Neroną Księgi Sybillińskie nakazały modły przebłagalne skierowane do Wulkana, Cerery i Prozerpiny.

o przydomku *Consiv(i)a*⁷⁷. Westalki⁷⁸ składały tej bogini pierwociny zbiorów w specjalnym ofiarnym naczyniu w kształcie misy⁷⁹ i w specjalnym miejscu zwanym *sacrarium*⁸⁰, powierzając je opiece bogini aż do czasów następnych zasiewów.

Kolejne terminy ‘otwarcia świata’ przypadają w czasie przygotowań do nowego sezonu agrarnego⁸¹ – 5. października i 8. listopada. Październik jest miesiącem poświęconym ceremoniom wojskowym pod patronatem Marsa, natomiast listopad nie obfituje w uroczystości sakralne, bowiem przeznaczony jest na wielodniowe *ludi plebei*, które odbywają się pomiędzy 4 a 17 listopada⁸².

Uczeni zgodni są w sakralnej interpretacji rytuału ‘otwarcia świata’ umożliwiającego zmarłym przebywanie w przestrzeni *universum* zwykle dla nich niedostępnej. Dobrowolny gest żyjących przedstawicieli społeczności sakralnej, do której obowiązków należała także wiara w Many i oddawanie im czci, miał zaspokoić potrzebę dusz zmarłych okresowej peregrynacji do świata żywych i obłaskawienie ich potencjalnie złowrogiego stosunku wobec mieszakńców Rzymu (Speth 1996: 65). Koincydencja czasowa świąt honorujących przodków i ceremonii wegetacyjnych zobowiązywała ich do współodpowiedzialności za urodzaj roślin i obfitość zbiorów.

Wnioski

Cel uroczystości religijnej odnotowanej w *fasti*, często wynika z umieszczenia tej uroczystości w ważnym, z punktu widzenia sakralnej wspólnoty, momencie roku religijnego. Chronologicznie uporządkowane *fasti* przekazują obraz spójnego i uniwersalnego systemu religijnego wykreowanego przez mieszkańców Rzymu, który dzięki temu jednoznacznie odzwierciedla charakter ceremonii i kompetencje honorowanych podczas takiej ceremonii postaci. Święta ku czci Manów pojawiają się w całym roku sakralnym Rzymian, ale wyraźnie dominują w okresie wiosennego wzrostu zbóż (*Parentalia*, *Lemuria*) oraz w czasie zakończenia żniw (sierpniowy i październikowy *mundus patet*) i przygotowań do nowego sezonu agrarnego (listopadowy *mundus patet*, *Larentalia* i *Compitalia*), których pomysł-

⁷⁷ Językoznawcy nie są zgodni w ustaleniu etymologii przydomka bogini. Jedni wywodzą go od imienia *Consus*, widząc w nim rytualnego partnera bogini (Walde & Hofmann 1938: 265), inni wiąże określenie *Consiv(i)a* z czasownikiem (*con*)*serere* ‘siać’ (Ernout & Meillet 1967: 618).

⁷⁸ Westalki sprawują ofiarę także podczas Konsualiów (DiLuzio 2016: 209).

⁷⁹ *Praefericulum* (Festus p. 354 L.).

⁸⁰ Na terenie regii.

⁸¹ Według Warrona (*R. R.* I 34) czas jesiennego siewu powinien przypaść pomiędzy 27 września a 28 października, a jego koniec przed 10 listopada (*ibid.* I 28).

⁸² CIL I², s. 335. Zainicjowane w VI wieku p.n.e. prawdopodobnie rozpoczynały się początkowo po Idach listopadowych (*ibid.*).

ny przebieg chronił rzymską wspólnotę przed nieurodzajem i głodem. Ta wyraźna koincydencja czasowa przybiera także cechy przemysłanych działań religijnych, zbieżnych intencjonalnie, ponieważ uroczystości kultywujące pamięć przodków wpisują się w sekwencje ceremonii wegetacyjnych, co wynika z przeświadczenia *homines religiosi* o komplementarności zjawisk sakralnych: „Więź między przodkami, zbiorami a sprawami płci jest tak silna, że kulty żałobne, agrarne i kult płodności niejednokrotnie tak są powiązane ze sobą, że tworzą niemal jedno” (Eliade 1993: 336)⁸³. Ceremonie inferalne miały zazwyczaj charakter lustracyjny lub puryfikacyjny, a te z nich, które pojawiały się na przełomie roku także apotropaiczny oraz służyły okresowej izolacji rzymskiej wspólnoty od zagrażających ludziom sił świata zmarłych i ich pozytywnego przewartościowania.

Bibliografia

Teksty źródłowe

- Barber, E.A. (red.) (1960). *Sexti Properti Carmina*. Oxonii: Oxford University Press.
- Bernadotte Perrin, B. (red.) (1959). *Plutarch's Lives*. London: Harvard University Press.
- Cardauns, B. (red.) (1967). M. Terentius Varro, *Antiquitates Rerum Divinarum*. Wiesbaden: Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Mainz Franz Steiner Verlag.
- Carolus Hosius, C. (red.) (1981). *Auli Gellii Noctium Atticarum libri XX*. Stutgardiae: Teubner.
- Fairclough, H.R. (red.) (1960). Virgil, *Aeneid*. London: Harvard University Press.
- Fairclough, H.R. (red.) (1960). Virgil, *Eclogues*. London: Harvard University Press.
- Fisher, C.D. (red.) (1906). *Cornelii Taciti Annalium ab Excessu Divi Augusti Libri*. Oxford: Clarendon Press.
- Frazer, J.G. (red.) (1959). *Ovid's Fasti*. London: Harvard University Press.
- Glover, T.R. (red.) (1977). Tertullian, *Apology. De spectaculis*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Holder, A. (red.) (1894). Pomponius Porphyrio, *Commentum in Horati Epistulas*, [w:] *Pomponi Porphyronis Commentum in Horatium Flaccum*. Ad Aeni Pontem: Sumptibus et Typis Wagneri.
- Hooper, W.D. (red.) (1960). Marcus Terentius Varro, *On Agriculture*. London: Harvard University Press.
- Jurewicz, O. (red.) (1986). *Quinti Horati Flacci Opera Omnia*, t. I: *Carmina et Epodon librum continens*. Wrocław: Ossolineum.
- Kent, R.G. (red.) (1958). Varro, *On the Latin Language*. London: Harvard University Press.
- Keyes, C.W. (red.) (1969). M. Tullius Cicero, *De Legibus*. London: Harvard University Press.
- Lindsay, W.M. (red.) (1965). Festus, *De verborum significatu*. Hildesheim: Georg Olms.
- Lindsay, W.M. (red.) (1965). Paulus Festus, *Epitoma Festi*, [w:] *De verborum significatu*. Hildesheim: Georg Olms.
- Luck, G. (red.) (1988). *Albii Tibulli Aliorumque Carmina*. Stutgardiae: Teubner.
- Martin, J. (red.) (1969). Lucretius T. Carus, *De Rerum Natura Libri Sex*. Lipsiae: Teubner.
- Mazzarino, A. (red.) (1962). *M. Porci Catonis De Agri Cultura*. Lipsiae: Teubner.
- Mommsen, T. (red.) (1903). *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Vol. I. Berolini: Apud Georgium Reimerum (editio altera).

⁸³ Cf. Turcan 1998: 122.

- Peter, H., Kroymann, J. (red.) (1967). M. Porcius Cato, *Origines*, [w:] *Historicorum Romanorum Reliquiae*, Vol. I. Stuttgartiae: Teubner.
- Peter, H., Kroymann, J. (red.) (1967). Valerius Antias, *Annales*, [w:] *Historicorum Romanorum Reliquiae*, Vol. I. Stuttgartiae: Teubner.
- Seymour Comway, R., Flamstead Walters (red.) (1960). *Titi Livii Ab Urbe Condita*. Oxonii: Oxford University Press.
- Shackleton Bailey, D.R. (red.) (1965–1968). *Cicero's Letters to Atticus*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Thilo, G., Hagen, H. (red.) (1961). *Servii Grammatici qui feruntur in Vergilii Carmina Commentarii*. Hildesheim: Georg Olms.
- Willis, I. (red.) (1963). *Ambrosii Theodosii Macrobiani Saturnalia*. Lipsiae: Teubner.

Przekłady

- Arndt, A. (2015). *Tibullus, Elegie miłosne*. Kraków: Homini.
- Gołębiowski, S. (1980). *Horacy, Dzieła, t. I: Pieśni. Pieśń stuletnia*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Korus, K. (2004). *Plutarch, Żywoty równoległe*. Warszawa: Prószyński i S-ka.
- Mikołajczyk, I. (2009). *Marek Porcjusz Katon. O gospodarstwie wiejskim*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Myszor, W., Stanula, E. (1970). *Tertulian, Wybór pism*. Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej.
- Wesołowska, E. (2008). *Owidiusz, Fasti. Kalendarz poetycki*. Wrocław: Ossolineum.
- Żółtowska, I. (1999). *Cyceron Marek Tuliusz, O państwie. O prawach*. Kęty: Wydawnictwo ANTYK.
- Żurek, G. (1994). *Lucretius Titus Carus, O naturze rzeczy*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.

Słowniki

- Abramowiczówna, Z. (red.) (1960). *Słownik grecko-polski, t. II*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Abramowiczówna, Z. (red.) (1962). *Słownik grecko-polski, t. III*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Ernout, A., Meillet, A. (1967). *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*. Paris: Librairie C. Klincksieck.
- Plezia, M. (red.) (1999). *Słownik łacińsko-polski, t. IV*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Podbielkowski, Z. (red.) (1989). *Słownik roślin użytkowych*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Leśne.
- Walde, A., Hofmann, J.B. (1938). *Lateinisches etymologisches Wörterbuch, t. 1*. Heidelberg: Carl Winter Iniversitätsverlag.

Monografie i artykuły

- Bailliot, M. (2010). *Magie et sortilèges dans l'Antiquité romaine*. Paris: Hermann Editeurs.
- Benoist, S. (1999). *La Fête à Rome au premier siècle de l'Empire. Recherches sur l'univers festif sous les règnes d'Auguste et des Julio-Claudiens*. Bruxelles: Latomus.
- Bonniec, le H. (1958). *Le culte de Cérès à Rome. Des origines à la fin de la République*. Paris: Librairie C. Klincksieck.
- Burkert, W. (2006). *Stwarzanie świętości. Ślady biologii we wczesnych wierzeniach religijnych*. Przeł. L. Trzciowski. Kraków: Homini.

- DiLuzio, M. (2016). *A place at the Altar. Priestesses in republican Rome*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Eliade, M. (1993). *Traktat o historii religii*. Przeł. Jan Wierusz-Kowalski. Łódź: Wydawnictwo Opus.
- Eliade, M. (1997). *Historia wierzeń i idei religijnych*, t. 1. Przeł. S. Tokarski. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.
- Février, C. (2009). *Supplicare deis. La supplication expiatoire à Rome*. Brepols: Brepols Publishers.
- Kaczor, I. (2009). „Rzymska Mater Larum – dwa oblicza bogini”. *Classica Wratislaviensia* XXIX, 21–29.
- Kuszevska, K. (2017). *De verborum significatu jako źródło badań nad obrzędowością sakralną starożytnych Rzymian*. Łódź. Rozprawa doktorska.
- Newlands, C.E. (1995). *Playing with the time. Ovide and the Fasti*. Ithaca, New York: Cornell University Press.
- Porte, D. (1985). *L'étiologie religieuse dans les Fastes d'Ovide*. Paris: Les Belles Lettres.
- Ray, S. (2017). *Sources religieuses romaines. Histoire et documents*. Paris: Édition Errance.
- Rüpke, J. (2012). *Religion in republican Rome. Rationalization and ritual change*. Philadelphia: Penn University of Pennsylvania Press.
- Sabbatucci, D. (1988). *La religione di Roma antica dal calendario festivo all'ordine cosmico*. Milano: Il Saggiatore.
- Scheid, J. (1990). *Romulus et ses frères*. Paris: École française de Rome.
- Scullard, H.H. (1981). *Festivals and Ceremonies of the Roman Republic*. London: Thames and Hudson.
- Spaeth, B.S. (1996). *The Roman Goddess Ceres*. Austin: University Of Texas Press.
- Stankiewicz, L. (2001). *Cultes romains associés à des traditions locales: les Ferae compitaliciae*, [w:] M. Goliński, S. Rosik (red.), *Viae historicae. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Lechowi A. Tyszkiewiczowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego. 425–428.
- Thébert, Y. (1997). *Niewolnik*, [w:] Andrea Giardina (red.), *Człowiek Rzymu*. Przeł. P. Bravo. Warszawa: Wydawnictwo Bellona.
- Turcan, R. (1998). *Rome et ses dieux*. Paris: Hachette Littératures.
- Wagenvoort, H. (1956). *Studies in Roman Literature, Culture and Religion*. Leiden: E.J. Brill.
- Widengren, G. (2008). *Fenomenologia religii*. Przeł. J. Białek. Kraków: Nomos.